

Pravda i sloboda unutar zatvoreničke zajednice

dipl. sociolog Vedran Francuz
Fakultet političkih nauka Banja Luka
Student master studija sociologije
Email: francuzvedran@gmail.com

Mr. Miloš Đorđević
Medicinski fakultet Novi Sad
Odsjek za poremećaje u ponašanju
Email: djordjevicmilos1982@gmail.com

***Sažetak:** Bez obzira na krivično pravo koje jasno propisuje kazne za krivična djela koja lica počine, te zakon o izvršenju krivičnih sankcija, koji striktno ukazuje na mjeru i način izdržavanja izrečene zatvorske kazne osuđena lica koja se nalaze na izdržavanju kazne imaju svoja pravila i svoj način određivanja kazne za pojedina lica. Zatvorska zajednica je specifična subkultura koja kroz svoja nepisana zatvorska pravila (zatvorenički kodeks) izriče pojedincima, koja su za njih počinila nemoralna djela (polno nasilje nad djetetom, silovanje, ..) kao i lica koja su nekada bili pripadnici MUP, dodatnu kaznu. Iako su svi, koji se nalaze na izdržavanju kazne u nekoj od kazneno-popravnih ustanova izloženi brojnim deprivacijama, sloboda i određeni položaj unutar ove specifične zajednice se kupuje ili stiče kroz dokazivanje u neformalnoj grupi. Neformalni sistem je uvijek nasuprot onom formalnom i kao takav narušava funkcionisanje ustanove, te otežava odvijanje i samog procesa resocijalizacije. Upravo i cilj ovog rada jeste da ukažemo na karakteristike neformalnog zatvorskog sistema, te objasnimo kako i na koji način se sami zatvorenici stavljaju u položaj «sudije» i određuju pojedincima kaznu unutar svoje zatvoreničke zajednice.*

***Ključne riječi:** pravda, sloboda, zatvorenički kodeks, neformalni sistem, krivično djelo, zatvorska kazna*

Odnos formalnog i neformalnog sistema u kazneno-popravnim ustanovama

Prvenstveni zadatak ustanove za izvršenje krivičnih sankcija jeste zadatak da se bave prevaspitanjem osuđenih lica, odnosno njihovom resocijalizacijom. Taj cilj određuje društvo u svom normativnom sistemu i predviđa određene mehanizme za njegovo sprovođenje u život.

Formalni sistem se zasniva na osoblju zatvora i normativnom sistemu (ZIKS i Kućni red). To je vještački stvorena zajednica čiji su neposredni zadaci: formalno regulisanje ponašanja i posredovanje u vezama sa spoljnim svijetom. Određuje ga mehanizam prinude, formalizam, šablonstvo, rutinerstvo, inertnost i formalni autoritet. Djelatnost svih službi i direktora kaznene ustanove usmjerena je na osuđena lica koja su radi uspješnog funkcionisanja ustanove formalno raspoređene u vaspitne grupe. Sve kazneno-popravne ustanove imaju formalnu (zakonom određenu) organizaciju ili sistem da bi ostvarile funkciju za koju su osnovane. Osnovne funkcije i zadaci ustanova kao institucija su: ostvarivanje programa tretmana i prevaspitanja, održavanje spoljnog obezbjeđenja i unutrašnjeg reda, vođenje nadzora nad osuđenima, zadovoljavanje raznih fizičkih, psiholoških i drugih potreba itd.. Da bi se realizovali ovi zadaci, neophodno je imati dobro edukovano osoblje koje se, u skladu sa programom tretmana, bavi prevaspitanjem osuđenika, stražare koji vrše posebne dužnosti, službenike administrativno-fnansijskog sektora, razno tehničko i drugo osoblje. Takođe, u okviru formalnog sistema funkcioniše i sistem standarda ponašanja, određen važećim propisima koji predstavljaju pravni okvir za funkcionisanje ustanove i ostvarivanje njenih ciljeva. U okviru toga formalno-pravnog sistema, određen je i položaj osuđenih lica, propisana su njihova prava i obaveze, koja bi trebalo da stoje u funkciji sa ciljevima prevaspitanja. Formalna organizacija penitencijarnih ustanova predstavlja osmišljenu šemu za koordinirano povezivanje brojnih i različitih aktivnosti, koje ulaze u opšti kompleks njenih zadataka. Prednost sistema formalne organizacije sastoji se prije svega u tome, što mu stoji na raspolaganju korištenje normativnog sistema i mnoga druga sredstva za rješavanje osnovnog zadatka ustanove, kao i problema koji se pojave u toku njegovog rješavanja. Sredstva pomoću kojih se vrši pritisak na osuđenike da poštuju pravila režima, brojna su i različita. Tu spadaju čuvanje i nadzor osuđenika, disciplinske mjere, mjere nagrađivanja i sl..

Svakako, to ne znači da ne postoji i neformalni sistem osuđenika u svim kazneno-popravnim ustanovama. Postojanje ovog sistema danas se smatra realnošću u istoj mjeri u kojoj su realnost i sami zatvori. U okviru neformalnog sistema javljaju se neformalne grupe. «Neformalne grupe nastaju često u okviru određene formalne grupe, zbog toga što formalna grupa ne može da pokrije raznovrsnost individualnih motiva, interesa. Neformalne grupe neki autori nazivaju socijalnim grupama ostatka. Taj naziv objašnjava se činjenicama da neformalne grupe pokrivaju one motive, interese članova formalne grupe koje ne pokriva, ne zadovoljava članstvo u formalnoj grupi» (Milosavljević, 2001, str. 62).

Zločinac koji je ustao protiv društva mrzi to društvo i skoro uvek smatra da je ono krivo, a on nevin.

Misli Dostojevskog

Ono na čemu se zasniva neformalni sistem jesu osuđenici i njihov međusobni odnos u ograničenom prostoru. Određuju ga neformalni oblici ponašanja uslovljeni lišenjem slobode i uslovima života i rada u ustanovi, ali i borbom zatvorenika za status, što proizvodi neformalne autoritete. Iako neformalan i kao takav u direktnoj suprotnosti sa formalnim sistemom po ciljevima i nastojanjima, ovaj sistem takođe ima svoju funkciju, koja proizlazi iz ljudske potrebe da se ispolji individualnost i realnost svoga «JA», čak i u takvom socijalnom okruženju kakvo je zatvorska sredina. Neformalni sistem i njegova struktura predstavlja reakciju osuđenih na formalni sistem i njegovu strukturu i imaju funkciju zaštite individualnog integriteta ličnosti u uslovima deprivacija ili lišavanja koje nameće samo zatvaranje u kazneno-popravnim ustanovama, a koje realizuje i odražava formalni sistem sa svojom strukturom službi.

Osnovne karakteristike tog sistema su: otpor svemu što zahtijeva osoblje, odricanje moralnih kvaliteta i stručnih sposobnosti osoblju, otpor prema svemu što propagira šira društvena zajednica i napad na moralni integritet njenih zvaničnih predstavnika sa kojima su bili u kontaktu prije zatvaranja, solidarnost sa svakim osuđenikom ako je u sukobu sa osobljem, uzajamna lojalnost i pomaganje, otpor tretmanu itd..

Činjenica je da kolektivni način izdržavanja kazne nosi i određene teškoće i probleme, posebno na komunikacionom nivou i uspostavljanju pravilnih interpesonalnih odnosa. Indikativno je napomenuti da među osuđeničkom populacijom postoji i vječita dilema kojem se sistemu prikloniti? Da bi se najbolje uočila matrica odnosa između neformalnog osuđeničkog sistema i formalnog zatvorskog, prije svega uprave, treba se pozvati na Dobrivoja Radovanovića, koji u svojoj knjizi *Čovek i zatvor* najbolje uočava taj odnos: «U kaznenim ustanovama u kojima postoji izrazita orijentacija na izrazitu kontrolu i održavanje reda, formalni sistem i sam nesvesno potpomaže prihvatanje nekih karakteristika zatvoreničkog društva (neformalnog osuđeničkog sistema). Zbog opsesije redom i mirom pojedini delovi tog sistema (uprava, služba obezbjeđenja) koriste neformalnu strukturu moći da bi taj red i mir održali, a za uzvrat nosiocima te moći (liderima neformalnih osuđeničkih grupa) dodeljuju bolji posao, bolji smeštaj, omogućavaju pristup značajnim informacijama i slično. Na taj način formalni sistem pruža podršku i priznanje hijerarhijskoj organizaciji i organizaciji zatvoreničkog društva, a preko nje i društvenim odnosima koji postoje ili se razvijaju unutar osuđeničkih neformalnih grupa). Upravo ovaj odnos između osuđenika i uprave, koja rukovodi zatvorom, dovodi do toga da kontrola nad osuđenicima postaje primarna funkcija zatvora, a prevaspitanje je veoma često u sasvim drugom planu» (Radovanović, 1992, str. 35).

Zatvorenici se svakodnevno nalaze u vezi sa zatvorskim osobljem, sa formalnom organizacijom, sa njenim režimom i normativnim sistemom, koji predstavljaju spoljni okvir, u kojem se stvaraju i razvijaju neformalni odnosi osuđenika. Ovi interakcijski odnosi dva sistema ispoljavaju stalnu tendenciju u pravcu međusobnog uticaja, potiskivanja i neutralizovanja. Može se reći da između zatvorskog osoblja i osuđenika postoji tradicionalno razilaženje koje se ispoljava kao izraz sukoba dva sistema stavova, vrijednosti i normi. Na jednoj strani su stavovi vrijednosti i ciljevi osoblja formalnog sistema sa težnjom ka prevaspitanju osuđenika. Na drugoj strani je neformalni sistem sa osuđeničkim kodeksom ponašanja, koji teži da udalji osuđenike od akcija i zahtjeva zatvorskog osoblja, od poštovanja mehanizma formalnog sistema. Taj nesklad odražava, a ponekad i produbljuje, kako sama organizacija i režim ustanove tako i osuđenici sa svojim stavovima.

Uslovi izdržavanja zatvorske kazne u kaznenim ustanovama, razne deprivacije, ograničenja i teškoće, propisane norme, standardi ponašanja i slične pojave, stvaraju odbojnost prema zatvorskoj administraciji, prema konvencionalnom sistemu kontrole i njegovim službenicima. Takođe, poznato je da osuđenici gledaju na zatvorsko osoblje kao na predstavnike društva, koji su ih osudili, odnosno odbacili i smjestili u inferiorne uslove života. Na toj osnovi se razvija među mnogim osuđenima i neprijateljstvo prema zatvorskom osoblju, koje može dobiti i karakter negativnog grupnog raspoloženja i otvorenog sukoba, a koji imaju podlogu i u osuđeničkom sistemu vrijednosti, normi i kodeksu ponašanja.

Baš zato iz navedenih činjenica uviđamo da je osnovna funkcija neformalnog zatvoreničkog sistema da riješi niz problema sa kojima se suočava osuđenik počev od zatvaranja i izolacije, raznih deprivacija, osjećaja odbačenosti, zaštite od siledžija i prevaranata, kao i da im omogući ponovno sticanje osjećaja grupne pripadnosti, povjerenja, dostojanstva itd.. Drugim riječima, ovakav sistem ima funkciju odbrambenog mehanizma od muka zatočenja, funkciju mehanizma za pronalaženje grupnog samoidentiteta i funkciju sredstva za postizanje ličnih i grupnih ciljeva.

Postojanje neformalnog sistema u kazneno-popravnim ustanovama kao ljudska potreba neminovno je i nužno, a snaga njegovog dejstva i uticaja je u direktnoj zavisnosti od načina funkcionisanja svakog formalnog sistema, kao druge strane socijalnog miljea.

Zanimljivo je da veliki broj osuđenih lica bolje funkcioniše u zatvoru nego van njega. Najčešće recidivisti formiraju manje neformalne grupe unutar zavoda, koje se bave reketiranjem, preprodajom nedozvoljenih stvari, prodajom opojnih sredstava, mobilnih telefona i sl. Postoji uzrečica u zatvoru „da se sve može nabaviti ako poznaješ prave ljude“. Informacije o osuđeniku, njegovom materijalnom stanju prikupljaju se još u prijemnom odjeljenju preko raznih izvora (poznatika, medija i sl.) da bi se takva lica odmah po prelasku na izdržavanje zatvorske kazne počela maltretirati i ucjenjivati. U slučaju prijavljivanja reketiranja i sankcionisanja lica, koja su to radila slijede fizičke prijetnje ostalih članova neformalne grupe ili prijetnje članovima porodice preko lica, koja se nalaze na slobodi.

Glavnu riječ kada govorimo o neformalnom sistemu i grupama vode povratnici, čiji staž boravka u zatvoru utiče i na samu hijerarhiju u grupi. Iskustvo, koje su stekli izdržavajući kazne u brojnim zatvorskim ustanovama pomaže im da manipulacijama i raznim spletkama izbjegavaju sankcije službenih lica ili njihovu odgovornost preuzimaju na sebe mladi osuđenici, kako bi se dokazali i bili primljeni u grupu. Recidivisti za mlađa osuđena lica predstavljaju uzore. Po ulasku u grupu oni postaju njihovi učenici, ali i „potrošni materijal“ koji im služi za nedozvoljene radnje unutar zatvora. Cinkanje i saradnja sa službenim licima može biti veoma opasna po osuđenike, koji se u takvim okolnostima kada su otkriveni od strane neformalne grupe prebacuju u druge ustanove. Međutim, informacije se brzo šire tako da takva lica doživljavaju neprijatne situacije, maltretiranja, iznude i u drugim ustanovama. Sve to ukazuje da je zatvor zaista „država u državi“ i da je djelovanje neformalnog sistema jako teško suzbiti.

Tretman ovisnika od PAS

Jedan od sve izraženijih problema u zatvorima jeste i sve veći broj ovisnika o PAS. Liječenje ovisnika veoma je teško spovoditi u uslovima, kakvi su trenutno u kazneno-popravnim zavodima BiH. Dolaskom na izdržavanje kazne ovisnici i u zatvoru dolaze do određenih vrsta droga, čija je cijena tri puta skuplja nego na ulici. Bez obzira na stepen obezbjeđenja osuđena lica pronalaze razne načine da unosu drogu u ustanovu. Najčešće neformalne grupe dolaze do narkotika prisiljavanjem primjerenih osuđenih lica, koja koriste vanzavodske pogodnosti, a na koje služba obezbjeđenja zbog njihovog vladanja i ponašanja neobraća i ne vrši rigorozni pretres stvari prilikom njihovog povratka od kuće. Takva osuđena lica su fizički primorana i uslovljena da unosu određenu količinu droge koju im daju lica koja su van zatvora, a koja su povezana sa pojedincima unutar zavoda. Bez obzira na stepen obezbjeđenja droga je prisutna u svim zatvorima, što dovoljno govori o funkcionisanju neformalnog sistema, ali i problemu liječenja ovisnika u takvim uslovima. U slučajevima kada vaspitač uspije motivisati ovisnika da prestane sa konzumiranjem iste, neformalna grupa ili diler mu to nedozvoljava. Najčešće mu nude besplatnu količinu droge ili plaćanje na određeni vremenski period, u rijedim slučajevima ga prisiljavaju fizički, da bi nakon uzimanja opet postao uslovljen da radi razne nedozvoljene radnje kako bi platio dobijenu drogu. Ovisnik da bi došao do opojnih sredstava nastavlja i u zatvoru da krade, potkrada druge ili prodaje drogu za „dileru“ u zatvoru. Sankcionisanje nema poseban efekat za ovisnike, jer nakon kazne oni nastavljaju sa istim radnjama. Prilikom pretresa prostorija i pronalaska određene količine opojnih sredstava dešava se da ovisnici preuzimaju odgovornost na sebe kako bi zaštitili glavnog „dileru“, a za uzvrat dobili besplatnu količinu droge i naklonost grupe. Upravo ovakav kriminalni milje okružuje sve osuđenike. To je specifičan svijet i subkultura koji ima svoja pravila ponašanja.

Često se postavlja se pitanje otkud droga u zatvorima i zašto se oni koji prodaju istu ne sankcionišu i izoluju iz osuđeničkog kolektiva? Formalni sistem često koristi pojedince koji su fizički najjači i predstavljaju autoritet u kolektivu da kontroliše osuđenike i neformalne

grupe kako bi stanje u zatvoru bilo mirno, „vještački“ stabilno. Za uzvrat isti dobija određene privilegije kao što su bolja soba sa TV uređajem, lakše radno mjesto (često „izmišljeno“ kao napr. kordinator teretane, održavanje protiv-požarnih aparata ili kurir na spratu) češće i duže posjete, intimne posjete, ne tako rijetko i vanredne pogodnosti i sl. Pored toga formalni sistem „žmiri“ i na brojne druge nedozvoljene radnje koje takvo lice radi koristeći svoj položaj kao što su trgovina mobilnim telefonima i rasturanje i prodaja opojnih i drugih nedozvoljenih sredstava. Ovakva trgovina i preprodaja zbog nemogućnosti i zabrane korištenja iste u zatvoru osuđeniku donosi ogromnu materijalnu korist. Kada takvo osuđeno lice počne da traži sve veće zahtjeve i kada njegov uticaj počne da slabi na osuđenički kolektiv služba obezbjeđenja „preko noći“ dolazi do informacija šta takvo osuđeno lice zapravo radi i isto sankcioniše, najčešće dužom izolacijom iz osuđeničkog kolektiva. Njegovo mjesto zauzima drugo lice koje opet obavlja isti posao i počinje sa manjim zahtjevima sve dok ne dođe do nivoa kao i njegov prethodnik. Ova činjenica ukazuje kako zapravo ova dva istema funkcionišu, ali i ukazuje i objašnjava otkud droga u zatvoru.

Ovakva situacija u zatvorima, gdje nema striktno podjele i razvrstavanja osuđenih lica po spratovima u pogledu krivičnog djela i visine kazne, gdje zbog neuspješne resocijalizacije i bezbjednosti osuđenih lica često lica sa kaznom preko 10 godina izdržava istu u zatvorima gdje je zakonom predviđeno da kaznu izdržavaju lica osuđena na kazne od 1 do 5 godina doprinosi samo jačanju neformalnog sistema. U takvim okolnostima bez posebnih odjeljenja za liječenje ovisnika od PAS njihova rehabilitacija je gotovo nemoguća. Zanimljivo je da rukovodstvo ustanove (zatvora) u prvi plan ističe problem ovisnika, i činjenicu da ih u zatvorima ima svake godine sve više i da su oni najveći problem zatvorskeg sistema, a da s druge strane ne radi gotovo ništa na njihovoj rehabilitaciji. Nažalost i jedini pokušaj spovođenja posebnog tretmana sa ovisnicima, kao i grupne terapije od strane UG Viktorija nije našao na potrebnu podršku kako bi opstao kao trajan program koji bi se spovodio u kazneno-popravnim ustanovama.

Ovdje dolazimo do pitanja: da li ovisnike koji se nalaze na izdržavanju zatvorske kazne treba rehabilitovati i liječiti za vrijeme izdržavanje kazne ili ih prepustiti neformalnom sistemu i svim onim problemima sa kojima su se susretali dok su bili i na slobodi? Vrijeme provedeno na izdržavanju zatvorske kazne treba u potpunosti iskoristiti za njihovu rehabilitaciju. To je jedino moguće ako ih izdvojimo u posebna odjeljenja i sprečimo doturanje opojnih sredstava, i ako ih na adekvatan način motivišemo kroz institucionalne programe i pripremimo za vaninstitucionalni program liječenja nakon izlaska iz zatvora. Samo na takav način možemo pomoći tim mladim ljudima.

ZAKLJUČAK

Zapostavljenost prevaspitanja kao ključog aspekta procesa resocijalizacije osuđenih lica u kazneno-popravnim ustanovama je jedan od razloga što se na neadekvatan način ili gotovo nikako ne radi sa ovisnicima koji izdržavaju kaznu u tim ustanovama. Takav vid tretmana sastavni je dio prevaspitnog rada. Međutim, pretjerana zatvorenost ustanove, needukovano osoblje, neadekvatni materijalno-tehnički uslovi samo su od nekih faktora koji otežavaju rad sa ovom specifičnom populacijom osuđenih lica koja čini u nekim ustanovama i gotovo 60% ukupne populacije. Da li je otvaranje posebnih odjeljenja za rad sa ovisnicima u svakom zatvoru samo futurologija za koju nikada nećemo imati dovoljno finansijskih sredstava, te da li je naša obaveza da pronademo način da pomognemo tim ljudima pitanje na koje treba neko da odgovori?!. Ovo i druga pitanja su svakako o kojima treba kroz odgovore dolaziti do praktični rješenja. Neformalni sistem je uvijek nasuprot onom formalnom i kao takav narušava funkcionisanje ustanove, te otežava odvijanje i samog procesa resocijalizacije. Upravo i cilj ovog rada kako smo u uvodu istakli jeste ukazivanje na karakteristike neformalnog zatvorskog sistema, te objašnjenja koje smo ponudili kako i na koji način se sami zatvorenici stavljaju u položaj «sudije» i određuju pojedincima kaznu unutar svoje zatvoreničke zajednice. Postojanje neformalnog sistema u kazneno-popravnim ustanovama kao ljudska potreba neminovno je i nužno, a snaga njegovog dejstva i uticaja je u direktnoj zavisnosti od načina funkcionisanja svakog formalnog sistema, kao druge strane socijalnog miljea.

LITERATURA:

1. Bogojević, S. (1991). *Psihološka atmosfera zatvora*. Zenica: KPZ Zenica.
2. Knežević, M. (2008). *Penologija u socijalnom radu*. Zagreb: Pravni fakultet.
3. Macanović, N. (2006). Odnos formalnog i neformalnog sistema u kazneno – popravnim ustanovama. *Temida* br. 4, str. 57 – 61. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i «Prometej».
4. Macanović, N. (2008). Prevaspitni tretman u funkciji resocijalizacije osuđenih lica, *Defendologija* br. 21 – 22, str. 163 – 168. Banja Luka: Defendologija centar za bezbjedonosna, sociološka i kriminološka istraživanja.
5. Macanović, N. (2009). *Novi život je moguć*. Sarajevo: Fondacija Partnerstvo za zdravlje.
6. Milosavljević, B. (2001a). *Socijalna psihologija ljudskih grupa*. Banja Luka: Filozofski fakultet Banja Luka.
7. Milutinović, M. (1981). *Penologija. dopunjeno izdanje*. Beograd: Savremena administracija.
8. Radovanović, D. (1992). *Čovek i zatvor: Studija integrisanosti u zatvorenički društveni sistem*. Beograd: Prometej.
9. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srpske. (2010). Vlada RS, Službeni glasnik 12/10.

Vedran Francuz, Miloš Đorđević